

VENDLER ZÉNÓ, A NYELVÉSZ ÉS A FILOZÓFUS

Kelemen János

az MTA levelező tagja, egyetemi tanár
ELTE BTK Filozófiai Intézet – h13941kel@ella.hu

Kiefer Ferenc

az MTA rendes tagja, kutatóprofesszor
MTA Nyelvtudományi Intézet – kiefer@nytud.hu

Vendler Zénó 1921. december 22-én született Devecseren. Szegeden végezte egyetemi tanulmányait, és 1948-ban hagyta el az országot. Először a Maastrichti Egyetemen tanult nyelvészetet és filozófiát, majd a Harvard Egyetemen folytatta tanulmányait, ahol többek között Paul Ziff, az egyik leghatásosabb jelentéstani munka szerzője, és Paul Grice, a pragmatikaelmélet egyik megalkotója voltak a tanárai. Abban a szerencsében volt része, hogy John Austin, az Oxfordi Egyetem professzora és a beszédaktus-elmélet megalkotója az ő egyetemi éve alatt tartotta a Harvardon azóta is sokat idézett előadásait. 1959-ben filozófiából szerzett PhD-t, majd a Philadelphiai Egyetemen kapott állást. Itt Zellig Harris munkatársa lett, aki az amerikai nyelvészeti strukturalizmus kiváló alakja volt. Ónála tanult Noam Chomsky is. Vendler Harrissnél ismerkedett meg közelebbről az amerikai strukturalizmussal, itt tanulta meg a nyelvészeti módszertant, és itt született első, ma is aktuális munkája a mellékevek jelentéstanárról. A filozófia és a nyelvészet közötti kapcsolatot azonban, mint írta, Austin mutatta meg a számára. Nem véletlen tehát, hogy Austin egyik első követőjévé vált, s John Searle-t is megelőzve a beszédaktus-elmélet egyik első alkalmazójaként és kritikus továbbfejlesztőjeként lépett fel.

Philadelphia után hosszabb időt töltött a Cornell Egyetemen és Calgaryban, majd 1975-ben Kaliforniába kerül, ahol 1988-ban történt nyugalomba vonulásáig a San Diegó-i Egyetem filozófiaprofesszora volt.

1995-ben újra felvette a magyar állampolgárságot, és a Vas megyei Hetyefőn telepedett le. Ott élt – rövidebb-hosszabb külföldi útjaitól eltekintve – csendes munkálkodva és betegségekkel küszködve 2004. január 13-án bekövetkezett haláláig.

Vendler számos fontos tanulmány mellett négy nagyobb munkát tett közzé.

Az első és máig legnagyobb hatású munkája, a *Linguistics in Philosophy* (Cornell University Press, Ithaca, 1967) hét tanulmányt tartalmaz, melyek – s ma már ezt is fontos figyelembe venni – 1956 és 1965 között születtek, tehát az ún. *ordinary language philosophy* („a mindennapi nyelv filozófiája”) igen korai, közvetlenül Ludwig Wittgenstein utáni fejlődési szakaszában.

A „mindennapi nyelv filozófiája” többek közt Austin, Peter Strawson, Gilbert Ryle, Grice és – nem utolsósorban Vendler – hatásának köszönhetően egy időre domináns pozícióba került az analitikus filozófián belül, sőt egyáltalán a nemzetközi filozófiai életben. Képviselőinek központi problémája volt, hogy a nyelv kontingens tényei és a

nyelvészet ezekre vonatkozó empirikus megállapításai mennyiben relevánsak, s relevánsak-e egyáltalán, az a *priorinak* és szükségszerűnek gondolt filozófiai állítások szempontjából. Ezt lényegében az általuk kidolgozott filozófiai módszer legitimációs problémájaként fogalmazták meg. További kérdés volt, hogy a filozófusnak Austin (s persze Wittgenstein) példáját követve a „készen talált” nyelvi tényekre, vagy pedig a nyelvészet által már feldolgozott és rendszerbe foglalt adatokra kell-e támaszkodnia.

Az első kérdésre könyvének első fejezetében Vendler számos eredeti és körültekintően megfogalmazott érv alapján igennel válaszolt. Érvei ma is tanulságosak, bár a filozófia és az empirikus tudomány viszonyának és a filozófia természetének az a felfogása, mely a maga idejében a problémát oly élessé tette, a Quine-i naturalizmus és a kognitívizmus térhódításának, majd pedig a hagyományos metafizikai problémák rehabilitálásának következtében háttérbe szorult. A második kérdésben Vendler úgy foglalt állást, hogy a filozófiában a mindennapi nyelv nyelvészetileg feldolgozott tényeiből kell kiindulni. Innen van könyvének a címe is: *Nyelvészet a filozófiában*. Ez lényeges újítást, sőt fordulatot jelentett az analitikus filozófiában, sőt általában a nyelvfilozófiában, műveljék azt analitikus vagy nem-analitikus megközelítésben.

Könyvében Vendler azt a célt tűzte maga elé, hogy konkrét elemzések segítségével megmutassa: a nyelvészeti elemzési módszerek (elsősorban a Harris-féle transzformációs grammatika) valóban sikeresen alkalmazhatók az analitikus filozófia központi problémáinak vizsgálatában. Kiinduló tételének szellemében meggyőzően kapcsolta össze a nyelvészet empirikus meglátásait a filozófiai gondolkodás (philosophical reasoning) a priori természetével.

A filozófia bizonyos alapvető fogalmainak a jelentését – például „ok”, „okozat”,

„tény”, „esemény” – szintaktikai elemzésekkel próbálta tisztázni. Ugyancsak megvilágító erejű elemzéseket végzett a következő, filozófiai és szemantikailag egyaránt fontos kérdésekben: az idő kifejezése a nyelvekben, az eseményszerkezet és az ige jelentése, a *jó* melléknév jelentései, a *minden*, az *összes*, a *mindegyik* jelentéstana.

A *Verbs and Times* címet viselő fejezetben (amely eredetileg a *The Philosophical Review* című folyóiratban jelent meg 1957-ben) Vendler négyféle predikátumot különböztet meg: állapotokat (*alszik, fáradt*), folyamatokat (*fut, dolgozik*), teljesítményeket (*megír, felépít*) és eredményeket (*elér, megalál*), amelyeket különféle tesztekkel választ el egymástól. Pontosan ez különbözteti meg módszerét a korábbi igeosztályozóktól, amelyek vagy csak szintaktikai, vagy csak szemantikai kritériumokat használtak. Így például a *Mi történt?* kérdésre csak teljesítmény-, illetve eredményigével válaszolhatunk, a *Mit csinálsz?* kérdésre pedig csak folyamatigével. A teljesítmény- és eredményigék szétválasztása időmódosítók segítségével történik: az *Ötkor elérték a hegycsúcsot* helyes mondat, az *Ötkor felépítette a házáat* nem az. A folyamatok megengedik az *át*névutós időmódosítót, a teljesítmények és eredmények viszont csak az *alatt* névutós időmódosítót használatát teszik lehetővé: a *Két órán át futott* mondat helyes, de a *Két órán át elérték a hegycsúcsot*/*Két órán át felépítette a házáat* nem az; ugyanakkor a *Két óra alatt futott* mondat helytelen, míg a *Két óra alatt elérték a hegycsúcsot*/*Két óra alatt felépítette a házáat* mondatok helyesek. Vendler elévülhetetlen érdeme, hogy tesztelhetővé tette az igék aspektuális osztályozását. A négy ontológiai igeosztály alapján indult el a hetvenes évek végén a mondataspektus logikai leírása, amelynek ma már terjedelmes irodalma van.

A logikából ismert ún. univerzális kvantorral kapcsolatban Vendler megjegyzi (az

Each and every, any and all című fejezetben), hogy a természetes nyelvekben jelentése („minden x-re érvényes, hogy p”) sokféle módon fejezhető ki: *A tigris ragadozó, A macskák szeretik az egereket, Minden ember halandó, Mindegyik dolgozat elfogadható, Bármelyik orvos tud segíteni.* Ezek a kifejezőmódok azonban nem cserélhetők fel szabadon egymással, amiből az következik, hogy nem lehet azonos a jelentésük. Vendler finom, aprólékos elemzésekkel mutatja ki az univerzális kvantorszók közötti jelentésbeli különbségeket. Így például az *every* és az *any* között az egyik különbség az egzisztenciális előfeltevést illeti. Az *Every one of my friends smokes a pipe* mondatnak nincs értelme, ha nincs barátom; ezzel szemben az *Anybody who is my friend smokes a pipe* akkor is mondható, ha nincs barátom. Az *every* és az *each* között másféle különbséget találunk: a *Take every one of them*, illetőleg *Take each of them*, mondjuk almára vonatkoztatva, világosan mutatja a különbséget. Az első esetben nem számít, milyen módon vesszük ki az almákat a kosárból, a fontos az, hogy mindegyiket kivesszük. A második esetben viszont arról szól a felszólítás, hogy az almákat vegyük ki egyenként, ügyelve arra, hogy egy se maradjon a kosárban. Az *every* és az *each* mindegyik disztributív jelentésű, az első esetben azonban a hangsúly a kimerítőségen, a második esetben viszont az egymásutániságon van. Mindezek a megfigyelések hozzájárultak ahhoz a felismeréshez, hogy a logikai rendszerekben használt univerzális kvantor nem adhat számot a természetes nyelvben található kvantorszók minden aspektusáról.

A nyelvészeti megközelítés filozófiai relevanciáját különösen jól illusztrálja a *jó* melléknév szemantikájáról szóló fejezet (*The Grammar of Goodness*, eredetileg szintén a *Philosophical Review* című folyóirat 1963-as évfolyamában), amelyre szintén érdemes röviden kitérnünk. Itt Vendler a mellékné-

vekkel foglalkozó korábbi munkájának elgondolásait felhasználva a *jó* melléknév legfontosabb jelentéseit jellemzi. A *jó* azok közé a melléknévek közé tartozik, amelyek teljes jelentésüket attól a főnévtől kapják, amelyre vonatkoznak. A következő példák ezt illusztrálják: *János jó táncos* (=János jól táncol), *János jó költő* (=János jó verseket ír), *János jó apa* (=János rendszeren ellátja azokat a tevékenységeket, amelyeket egy apától elvárunk), *János jó ember* (=János viselkedése megfelel annak, amit egy rendes embertől elvárunk), *Fidi jó kutya* (=Fidi hűséges, engedelmes). Az általánosítás tehát a következő: a főnévvel jelölt entitásnak (embernek, állatnak, tárgynak) van funkciója, a *jó* arra vonatkozik, hogy ez az entitás ezt a funkciót jól, rendszeren látja el. Ha nem tudunk a főnévvel jelölt entitáshoz funkciót rendelni, akkor a *jó* jelentését sem tudjuk meghatározni, például *?jó bolha*, *?jó virág*, *?jó felhő*.

Másképp fogalmazva: a *jó*-nak nincs önálló jelentése. Ez volt a *Principia Ethica* híres szerzőjének, az analitikus filozófia egyik megalapítójának, George Edward Moore-nak is a véleménye. A fenti elemzések szerint újra azt példázza, hogy a metafizikai intuíció (jelen esetben Moore elmélete a „jó”-ról mint definiálhatatlan nem-természetes tulajdonságról) a grammatika egyik vonásának a tükrözése. (Más kérdés, hogy a „jó” szóban forgó grammatikai tulajdonságáról filozófiailag másképp is számot lehet adni: a szintén analitikus elkötelezettségű Richard Hare a grammatikai elemzést annak bizonyítására használta fel, hogy a „jó” a dolgoknak se nem természetes, se nem nem-természetes tulajdonsága, hanem az előírás beszédaktusának eszköze.)

Vendler második könyve először belső kiadványként vált ismertté a Philadelphiai Egyetemen, majd néhány évvel később, 1968-ban, *Adjectives and Nominalizations* címmel Hollandiában, a Mouton Kiadónál jelent meg. Ebben a munkájában többek között

a melléknevek szemantikai osztályozásával foglalkozik, és elsőként fogalmazza meg a melléknévi jelzők sorrendjét megszabó szabályokat (melyeket a „jó” elemzéséhez is felhasználta). A különböző melléknévosztályok megállapításakor a mellékneveket tartalmazó szerkezetek transzformációs lehetőségeit aknázza ki. Megállapítja például, hogy a *beautiful dancer*-két értelmezést tesz lehetővé, s ez a két értelmezés két szerkezettel korrelál: *the dancer is beautiful*, és *the dancer dances beautifully*. A melléknevek szemantikai szerkezete akkor válik igazán bonyolulttá, amikor használatuk igei kiegészítést kíván: *easy problem · the problem is easy to solve*, *difficult language · the language is difficult to learn/to speak*. A melléknévi jelzők sorrendje lényegében szemantikai bonyolultságuktól függ, a szemantikai bonyolultság viszont a transzformációs lehetőségek függvénye. A többértelműség, mint láttuk, szintén transzformációs lehetőségekkel explikálható: ha egy szerkezet többféle különböző transzformációt tesz lehetővé, akkor a szerkezet többértelmű. Vendlernek a melléknevek szemantikai leírására tett javaslatai ma is érvényesek. Az említett könyv a mellékneveken kívül a különféle nominalizációk szintaktikai funkcióit is tárgyalja, megelőzve a generatív grammatika számos későbbi meglátását.

Harmadik nagy hatású munkája, a *Res cogitans* Ithacában jelent meg 1972-ben a Cornell University Pressnél. Nem mellékes megemlíteni, hogy a könyvet Gilbert Ryle-nak dedikálta, aki szigorú elemzéseivel mindenki számára „mérécet állított”. Ugyanakkor éppen a Ryle által képviselt logikai-filozófiai behaviorizmus ellen lépett fel a tudat és a gondolkodás karteziánus elméletének védelmében.

Célját elérendő, e könyvében elsőként tett kísérletet arra, hogy a nyelv és a gondolkodás viszonyának hagyományos filozófiai kérdését a beszédaktus-elmélet segítségével világítsa meg. (Később majd John Searle fog

némileg más alapon hasonlóra vállalkozni.) Először is a négy igeosztályról kialakított korábbi elméletére támaszkodva tovább finomította a „performatív ige” („deklarálom”, „megígérem”, „kinevezem”, „elítélem” stb.), illetve az úgynevezett „illokúciók” (beszédaktusok) Austin-féle osztályozását. Ez után a performatív ige és a „propozicionális attitűd ige” („megállapítom”, „gondolom”, „vélem” stb.) összevetése során arra a megállapításra jutott, hogy a két csoport a propozicionális ige két párhuzamos osztályát alkotja. (Idősémájukat tekintve az előbbi osztály tagjai teljesítményigék, az utóbbiaké pedig állapotigék.) Innen már csak egy lépés, hogy a „valamit mondani” és a „valamit gondolni” aktusainak párhuzamba állításával eljussunk a könyv fő mondanivalójához, mely abban a két ellentétes állításban foglalható össze, hogy „egyfelől a gondolatokat nem szavakból alkotjuk meg, másfelől azonban ami gondolható és ami mondható, azonos egymással”. (Lásd a könyv *Thought és Propositions* című fejezeteit.) A gondolkodás tehát nem nyelvi természetű, hiszen nem szavakból épül fel, de mégis azonos a nyelvvel, mivel valamilyen lényeges szempontból közös vonást mutat a nyelvi aktusokkal.

Ez a közös vonás – mint már láttuk is – abban áll, hogy *ugyanazt* mondjuk, mint amit gondolunk. Vendler ezen nyilvánvalóan nem azt érti, hogy valójában nem mondhatunk mást is, mint amit gondolunk – vagyis hogy nem szimulálhatunk, nem hazudhatunk vagy nem rejthetjük el gondolatainkat –, hanem azt, hogy a „valamit mondani” és a „valamit gondolni” aktusának azonos az absztrakt értelemben vett tárgya. Ez szerinte a „propozíció”.

Az előbbi paradox tétel első fele („a gondolkodás nem nyelvi természetű”) fejezi ki Vendler karteziánus elkötelezettségét, mely szerint gondolataink – annak ellenére, hogy többnyire szavakhoz és különféle mentális képekhez kapcsolódnak – lényegük sze-

rint „tiszták”, s nem szorulnak sem a belső beszédre, sem a képzetekre. Más szóval: a gondolatok annak a realitásnak a részei, melyet Descartes független szubsztanciának tekintett és „res cogitans”-nak nevezett. Jegyezzük meg: a modern nyelvfilozófiában Vendler nem egyedül képviseli a karteziánus hagyományt, hiszen jól ismert, hogy Chomsky – a maga nyelvészeti koncepciójának filozófiai háttérét tekintve – a „karteziánus nyelvészet” örököséként lépett fel. Chomsky és követői esetében ez a mentalizmus elfogadását jelenti, valamint a nyelv gondolatkifejező funkciójának előnyben részesítését a kommunikatív funkcióval szemben. Vendler is mentalista, s ő is úgy véli, hogy a nyelv elsősorban a gondolatok kifejezésének eszköze. Ugyanakkor érdekes: Chomsky nyelvészeti koncepcióját sohasem fogadta túl nagy szimpátiával, s a Chomsky-féle iskolából kinőtt kognitívizmust sem követve például a „gondolkodás nyelvének” a feltételezésében (lásd Jerry Fodor elméletét). A beszédaktus-elmélet hívétől ez talán természetes is, miközben feltűnő, hogy éppen a beszédaktusok tanulmányozójaként nem tulajdonított olyan jelentőséget a kommunikációnak, hogy azt a nyelv természete szempontjából meghatározónak tartsa.

Az előbbi tétel második fele – vagyis: „ami gondolható és ami mondható, azonos egymással” – többek közt azt foglalja magában, hogy minden, amit gondolunk, kifejezhető; s minden, amit nyelviileg ki lehet fejezni, hozzáférhető a gondolkodás számára. Ezt az elvet mások az „egyetemes kifejezhetőség” elvének nevezik, ami nyilvánvalóan szembe állítható azokkal az állandóan kísértő misztikus elméletekkel, melyek a „kimondhatatlanra” vagy az „ineffabilisra” hivatkoznak. A tételnek ez a fele alapozza meg azt a metodológiai elvet is, hogy a gondolkodás vizsgálatához a nyelv vizsgálatán keresztül vezet az út. Ez független attól az ontológiai problémától, hogy vajon a gondolkodást

vagy a nyelvet tekintjük-e elsődlegesnek, illetve azonosítjuk-e őket egymással. Független tehát a „res cogitans” karteziánus elméletétől is. *Metodológiailag* mindenképpen a nyelv az elsődleges, ami azt jelenti, hogy a nyelvfilozófia – ha Vendler ezt pontosan nem így fogalmazza is meg – a „prima philosophia” szerepét játssza, s megelőzi a „gondolkodás filozófiáját”. Az analitikus filozófia az utóbbi évtizedekben végbement átalakulásai ellenére ma is ezt tanítja, amiről többek közt Michael Dummett nagyhatású munkái tanúskodnak.

A nyelvi elemzés metodológiai elsőbbségét *Res cogitans* című művének további fejezeteiben Vendler számos további probléma vizsgálatában kamatoztatja. Ide tartozik, egyetlen példát említve, a hit és a tudás episztemológiai problémájának a „hinni” és a „tudni” ige grammatikájából kiinduló elemzése.

Utolsó nagyobb munkája a *The Matter of Minds* 1984-ben jelent meg a Clarendon Pressnél, Oxfordban. Ebben „klasszikus” filozófiai problémával, a „mások elméjének” kérdésével foglalkozik, s lemond a nyelvi elemzés módszeréről. Talán azért, mert a „mindennapi nyelv filozófiája” ekkorra már inkább tisztán nyelvészeti diszciplínaként élt tovább, s elvesztette az analitikus filozófiában játszott domináns szerepét. (Bár, mint utaltunk rá, ez nem egészen igaz, hiszen a „mindennapi nyelv filozófiája” vagy a belőle táplálkozó „nyelvészeti filozófia” csupán *kizárólagosságát* veszítette el, s nem *értelmét* vagy *prima philosophia*-ként való alkalmazhatóságát).

A könyvben tárgyalt klasszikus–Descartes-tól származó – kérdés úgy hangzik, hogy biztosak lehetünk-e abban, hogy más, hozzánk hasonló testeknek tudatuk van; illetve, honnan tudhatjuk, hogy van tudatuk. Más szóval: tulajdoníthatunk-e, s milyen alapon tulajdoníthatunk másoknak mentális állapotokat? A kérdés természetesen elválaszthatatlan a test

és a lélek, az agy és a tudat szintén klasszikus problémájától, mely a kortárs filozófiában is központi szerepet játszik. A mai megoldások többsége naturalista vagy materialista (vagyis a mentális állapotokat vagy eseményeket fizikai állapotokkal vagy eseményekkel azonosítja, illetve ezekre redukálja). Mint *Res cogitans* című műve alapján várható, Vendler elveti a neomaterialista azonosságelméleteket, és a tudat karteziánus felfogása mellett tör lándzsát, kiegészítve ezt a „transzcendentális ego” kanti ihletésű fogalmával.

A „mások tudatára” vonatkozó kérdés hagyományosan magában foglalja a szolipsizmus elvont logikai lehetőségét. Vendler felhoz néhány érdekes és eredeti érvt, mellyel véleménye szerint a pusztá lehetősége is kizárható annak, hogy csak egy tudat, nevezetesen az adott szubjektum tudata létezik. A könyv igazi eredetisége azonban abban a koncepcióban rejlik, amely szerint alapvetően a képzelet segítségével tulajdonítunk mentális állapotokat másoknak, vagyis azáltal, hogy önmagunkat képzeletben áthelyezzük egy másik szubjektumba. Amikor a képzeletnek (és a saját magunkra vonatkozó tapasztalat analogikus kiterjesztésének) ilyen központi szerepet tulajdonít, Vendler egy régi, ma eléggé szokatlanul hangzó elméletet elevenít fel. Ehhez nemcsak gondolkodói bátorságra volt szüksége, hanem arra is, hogy az elméletet új fegyverzetben legyen képes

elénk állítani.

A nyolcvanas években Vendler egyre inkább úgy érezte, hogy szűkebb szakmája, a nyelvfilozófia – miután más diszciplínák mellett megtermékenyítette többek között a természetes nyelvi szemantikát – elvesztette jelentőségét, ezért figyelme későbbi tanulmányaiban a nyelv kérdéseivel foglalkozó 20. századi filozófusok, illetőleg filozófiatörténeti kérdések felé fordult.

A hatvanas évektől kezdve családi kapcsolatai miatt rendszeresen hazalátogatott, lassan szakmai kapcsolatai is kialakultak. Hazai szervezésű konferencián először 1977-ben szerepelt (Dobogókő, *Speech Act Theory and Pragmatics*). Angol nyelvű konferencián angol nyelvű előadást tartott. Amikor előadásában mondanivalóját magyar példán illusztrálta, anélkül hogy észrevette volna, a hallgatóság legnagyobb meglepetésére magyarul folytatta az előadást. Nyelvet váltott, hazaérkezett.

Vendler Zénó a 20. század egyik legnagyobb hatású nyelvfilozófusa volt, az Akadémia májusi közgyűlésén választottuk volna meg a Magyar Tudományos Akadémia külső tagjává. Erre azonban váratlanul bekövetkezett halála miatt már nem kerülhetett sor.

Kulcsszavak: *nyelvfilozófia, nyelvtudomány, jelentés, nyelv, gondolkodás, beszédaktus*

